

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 79 (16384) 2001 чылдың июль 10, вторник Ат салган шагы 20.30 Садаp өртөө 3 рубль.

Президентиниң ажил-албаны КАЯА-ДАА ЧОРААШ...

ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактын Алтай Республиканың тургустунган хүнүнден бээр 10 чыл оюнга чорааны ажил-херекчи байдалдыг болган. Президент-биле кады ынаар энергетиктер, кызыгааржылар база чораан. Ол дээрже элдепиг эвес. Албан-ажыл аайы-биле орук Тываның барыңы талаагы кожунушарын таварты чоруур болган, ында хой-хой объекттер бар болгаш шийтирилээр ужуруг дүңгү айттырлар хой.

Шериг-оол Дизижикивич Хандагайтыга баргаш, кожунуң эрге-чагыргаларының төлөөкчилери-биле кады күрүнө кызыгаарын дамчыштыр транспорт оруунун тудуунун чоруп турары биле танышкан. Ол объект анаа элпелде ажилдарын чорударына шуут белен. Амгы үениң деригтерин тургузары-биле Югославиядан специалисттер чедип келир. Октябрь эгезинде объектти ажилгалга кириер. Ындыг хевирлиг транспорт оруунун тудуу Шара-Нуурда болгаш Цаган-Тологойда эгелээн. Оларны ажилгалга кириилтерге, Тывага чүгле Моол-биле эвес, а Кыдат-биле садыг харылзааның хөгжүдериңе калбак арга ажиттынар.

Сүт-Хөл кожунуңа Ш. Д. Ооржак Алдан-Маадыр чогуунда Шекпээр деп черде малчынар-биле ужурашкан. Көдээ ажил-агынның кол адыры — мал ажылын Тывага хөгжүдөр дугайында чугаа болган. Бирги чартык чылдың ажил түнелдеринин дугайында, үшкү кварталда сорулгалар дугайында, мал чеминин белектелиниң болгаш кышка белектел дугайында чугаалашканнар. Барың-Хемчик кожунуңа мал бажынын өзүп турарына ТР-ниң Президентизи таар-зынган. Шериг-оол Дизижикивич богда хүрээниң катап тургузарына кожунуң чыгарга даргазына дузалаарын асаан. Хүрээни эрги аэровокзалдың баазаына тургузары көрдүнгөн.

Кожуң төбүңүң чагайжылдыгының шынарынча, ногааларың болгаш тараа култураларың чайгы сугартылганың, ситен кезиндезинин кампаниян организастыг чорударыңа удуртукчуңуң кичээңгейи угадырган.

Ак-Довурак ЧЭТ-тиң аш чарлаан ажилчылары-биле Шериг-оол Дизижикивич ийи шак чартык чугаалашкан. ЧЭТ-де тургустунган байдалдың экономика-тиг анализ ТР-ниң Часаа-даа, хоорайның бюджет-даа эргетиктер-биле үзө санаашкан дээрзин көрсүскен. 4,8 млн рубль дээрже 1996 чылдан бээр "Тыва-даг-дүг" комбинаттың ажилдачылары-ның чыгып болгаш электри энергиязы дээш төлөөзүн

өрези-дир. Хоорай чагыргазы неделя дургунда ЧЭТ-че ийи миллион рубльди шилчидер кылдыр шийтирилээн. 2,8 млн. рубльди ТР-ниң Часаан дамчыштыр алылган бээр. ЧЭТ-тин удуртукчузуңуң албан-дужаалыңа Николай Корнеевич Волковту хевээр арттырар деп, Президент чөлшээржеңизин берген болгаш хоорайда эң чутула бүдүрүлгениң кышка белектелиниң темпелерин кошкатпазын ажилчылардан дилээн. ТР-ниң Президентизи "Ак-Довурак" комбинаттың амыдырал-хандыргалы-биле танышкан, Ак-Довурак хоорайның социалтура албан черлеринин кышка белектелини сонуургаан.

Чоокка чедир-ле Кызыл хоорайдан эң ырак болгаш Тывада чедери берге черлериниң бирээзи Мөңгүн-Тайга кожунуңуң Кызыл-Хая сууру турган. Мур-Аксы суурдан аңаа чедир чүгле моол девискээрин дамчыштыр чедер турган. Суурга электри чыры-даа чок турган. Ам ол менге доштуг зонада электри станциязын тудуп турар. Ону тудуп турар специалистерниң аразында 30 юкки Кызыл-Хаядан кээп турар. Тудуг план езугаар чоруп турар, октябрь айның эгезинде ол объект ажилгалга кириер. Кыдыңган ажилдарын ерте-үзөңизге хамаарыштыр ажилчылардан хомудалдар болбаан. Шериг-оол Дизижикивич өрө-шире-биле арыг санажыр дээш, акша-хөрөңгүн тыварын асаан.

Бо чылдың күзүндө Мур-Аксы — Кызыл-Хая оруун ажилгалга кириерин база планнап турар. Ол оруктап чүкк машиналарын чоруп турар, оон тудуу доосту бээр, "чик-карап" оолап маңажыр эгелээр. Ол хүн ам ырак эвес.

Шериг-оол Дизижикивич "Тыва автоорук" эргеленин удуртукчу С. С. Санаа-биле кады Кызыл-Хаядан Алтай Республикага чедер орук тудууну вариантызын чугаалашыр көргөннөр.

Алтай-биле кызыгаарга Тывадан делегацияны республиканың Чазак Даргазының бирги орапакчызы А. Н. Алчубаев, кызыгаар отрядының командири, тус чер чагыргазының төлөөкчилери уткан. Ак-Даш суурга кызыгаар камгалагының айттырлары-ның дугайында, кады ажилдажылга дугайында саяал-оол солчулганы асаан. Ол ышкыш төөгүңүң айттырларыңа хамаарыштыр чугаа болган. Тываның Алтай-биле сырый харылзаазы бурунгу үеден бээр дээш-дөштүг. Ол дугайын скиф үезинин бажырыктарыңдан казып тывышкыңар херечилеп турар. Дайынчы түрктөрин чевеглерин шуткуп кылган турсакаалдар оларны камгалаан деп тургулар. Ийи республиканың бойдус талазы-биле

чараш-каас чурумалдарында дөмейлешкек ниити чүдүр хей. 1919-1920 чылдарда кара-хөтүлөр Даг-Алтайдан Тываже көжүп келген 20 өг-бүлени боттарыңа чылы-биле хүлээп алганнар. 1924 чылда Атамановка суур, амгы Кочетов суур, талантлыг алтай чурукчу Григорий Чорс-Гуркинге чаглак болган. Ол Моолдан Тываже Шетиникин-Кравчен-конун партизан отряды-биле кады келген. Чугаалар болза өске-даа солун болушкуннар эндерик.

Июль 2-де Ш. Д. Ооржак байырлалдарга база киришкен. Тываның Президентизи республиканың удуртукчузына байыр чедирген адреси болгаш Тываның бойдузун көргүскен чурукту белек кылдыр берген. Шериг-оол Дизижикивич университетке болган байырлыг хуралга чүве чугаалаан. Алтайны хөрөгитин бөлүк кижилери-биле, Новосибирск болгаш Кемерово областтардан келген эртем болгаш чогадыкчы интеллигенция-биле ужурашкан. Алтай Республиканың Хоойлукчулугу хуралының даргазы Д. И. Дагбаев болгаш оң орапакчызы-биле чуртта, Сибириниң Федералдыг округунда политиктиг байдал, парламент ажилының дугайында чугааны чоруткан.

Июль 3-те Ш. Д. Ооржак Алтай Республиканың Баштыңы болгаш Алтай Республиканың Чазак Даргазы Сергей Иванович Зубакин-биле ужурашкан. Ажилчын ужуражылга үезинде экономиктиг, эртем-техниктиг болгаш культура талазы-биле кады ажилдажылга дугайында дүтүржүлгө а салдыган. Ниити кады ажилдажылга протоколунга база ат салдыган. 32 төлөвилелерин боттандырар көрдүнгөн. Оң иштинде Кош-Агачтен Кызыл-Хаяга чедир орук тудуу база бар. Ону кады кылыр. Оң узуну 70 километр ажыг. Алтайны Тыва-биле кызыгаарлаштыр районнарынча ол оруктап Дус-Дагдан дусту болгаш хөмүр-даш ууражылга Чаданаа участогундан хөмүрү сөөртүгүн боттандырар. Новокузнецкиден сөөртүгүн боттандырар, Тывадан хөмүрү сөөртүгү дык чик өртөктиг дээрзин экономистер санап үшүргөннөр.

Каас артты дамчыштыр Ташиндаан Кыдатче орук тудуу кылдыр дүтүржүлгө бар, оон боттандыры-ның Ш. Д. Ооржак негээр. Ол чорук Тывага болгаш Алтайга кыдат рынокче үнер арганы бээр. Ол чутула айттыргы "Сибирь дүтүржүлгө" хуралдарының бирээзинин хүн айттырыңа кириерин чедип алыры Шериг-оол Дизижикивич асаан.

Июль 4-те Президент чыгып келген.

Василий КРИВИК.

ХҮНДУЛУГ НОМЧУКЧУ!

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга ЧАГЫДЫЛГА өртөө мындыг:

ХУУ УЛУСКА
3 айда — 64 рубль.
1 айда — 21 рубль.

АЛБАН ЧЕРЛЕРИНГЕ
3 айда — 80 рубль.
1 айда — 27 рубль.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА

Хүндүлүг номчукчу! Республиканың болгаш хоорайның почта салбырларыңа чеде бергеш, "ШЫН" солунну неделяның азы айның кайы-даа хүнүнден эгелеп, чагыдып ап болур силер.

ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА — силерге эптиг болгаш ажыктыг!

ЧАГЫДЫЛГА БАЗА КИЧЭЭНГЕЙИВИСТЕ

2001 чылдың үшкү кварталында "ШЫН" солунга чагыдылга өртөө солунуң бирги арнында доктаамал чарлап турар. Бо удаада Чаа-Хөл кожунуңуң девискээриңге чоруп тургаш, "Шынның" 60 чылдың июль 3-те үгөн дугаарын ап чордум. Ында чарлалдар, чаа чүлдөр, информацияларны бадыттал кылдыр ажыглады. Солун чүгле медээ, дыңнадыг, тайылбыр-биле кызыгаарланмас.

РФ-тин информацияга айыл болурунун доктриназын РФ-тин Президентизи Владимир Путин 2000 чылдың сентябрь 9-та бадылаан. Аас айылдыг дээр. Тыва чон ол дугайында билишкениңерин үлгөр доктринада, аас чогаалында арттырган. Чижээ, "Байбак — багай, шалдан — соок". Сөстү шын ажыглас болза, ол ондактыг. Тыва Республиканың Президент Аппаратының ажилдакчызы Владимир Багай-оолдун "Информация чепсээ: оң амгы болгаш келир үезинин дугайында" 60 номерде үгөн анализтиг чүдүлүг чыңангаш ажыктыг чорду.

"Шын" солунуң коллективинин туржуу улам быжыгып орат. Оң дугаар буруз чонун, номчуштут. Солун чүлдөр чангыс номерде безин эндерик. Ыңалза-даа солун чагыдылганың өртөө эртен дөңдөлдө ол-ла хевээр артканы демделексенчиг. Солунуң кол бухгалтер Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы Алдын-кыс Монгуш өртөктерин хевээр артканыга хамаарыштыр мындыг тайылбырыңа меңээ база катап сагындырды.

— Хууда өг-бүлөгө чагыдылга өртөө үш айларда 64 рубль. Бир айда 21 рубль. Ол дугайында катап-катап чонга чедир тайылбырлап көрүңер. Албан черлеринге үш айларда 80 рубль, бир айда 27 рубль. Кызылдың садыг чектелиринде бистин бир номеристиниң өртөө 3 рубль. Чагыдылгада эң эптиг чаа арга болза "ДҮРГЕН ЧАГЫДЫЛГА". Республиканың хоорайларының, суурларының почта салбырыңа чеде бергеш, "Шын"

соон дарыг кожуннар аразының "Улут-Хем" солун чоруп тур.

Кызыл-Даг суму чагыргазының даргазы Александр Чигден, өске-даа чагырыкчылар-биле каксы ужураштым. Устунде ады кирген чагырыкчылар "Шын" солунун тиражы кожунга хей болурунга сонуургалдылар чорду. Ылангыз Содунам Иргитович Алтан-оол мыңчаар чугаалады.

— Чайгы ажил-херектер хей. Ыңалза-даа "Шын" солунуң чагыдылганың база кичээңгейде ап турар бис. Бо талазы-биле быжыглаттыңан кижилерге тускай даалганы берген чүве. Бот хууда ук солунуң доктаамал номчукчу мен. Чүгле менээ эвес, а барык өг-бүлө, төрөл бөлүк бүртүгүн "Шын" хей болгаш ажыктыг медээ-дыңнадыларын чедирчиктен. Сөөлү үеде чарлалдарың хой салдыштыр турары эки-дир. Аргалыг болза чарлалдар бирги болгаш дөрткү аргы-нарын чүмү-биле эзелей бээр болза, черле ажыглас. Ыңай-бээр чер чоруурда, чарлалдарны "Шында" үзө көзүп-даа айлырды мен. Ол ажыктыг болуп чорду. Кызыл-га, кожунга чеде бергеш, чарлап аайы-биле телефон дамчыштыр харылзажырга, чарлап берген сайгарлыкчылары кижиле тып-даа алыр боор-дур.

Массалыг информацияның кижиле бурзунгө ажыктың Содунам Иргитович кыска үе дургунда долузу-биле демделей каапты. Оон-биле кады кызыл-дагылар чүгле чинге-тараазы, карто-фели-биле эвес, чагыдып алыр солун, сеткүлдери-биле база бай-байлак болзун деп йөрээп каалы.

Арапчор ОКСУР.

АЖЫГЛАЛГА КИРИГЕН

Бай-Тайга кожунуңуң төвү Тээли суурда чаа хүрээ ажыгдалга кирген. Суурун чурттагыч чон оң ажыдышкынынга иленилгил киришкен.

Ук хүрээниң тудуун чондан кирген өргүлде хөрөгити-биле эгелээш, төндүргөн. А хүрээниң удуртукчузунга Индияга шажын-чүдүлгө эртемниң чедип алган Март-оол Норбу-Самбуу тоомуйлаткан.

Кожуң төвүңде туттунган хүрээ чонга ачы-буяны чедир.

Игорь ДАМДАК.

ЧАРАШ КЫСТАР МӨӨРЕЙИ

Чаа-Хөл кожунга чоокта бичиң уруулар аразында мөөрей болуп эрктен.

Кожуң чергелгил мөөрейге 6 даңгыналар киришкен. Чараш даңгыналар ооавадына Аргаана Данын төлөпиг болган. Ийиги, үшкү черлерин Айлаң Даржай, Солаң-гы Ондар улушкеннөр. Мерген угаанының дээш Салимаа Санчат шаңнаткан.

Динара УНДУЛАЙ.

СООАГУ ШАКТА

● Чечняда берге байдалга таарышкан, Ингуштияда майгынын лагериңде чурттап турар чонун байдалы баксырааң, кижилер сыңышпастаан, уруулар өөрөнмейн турар, аш-чем-даа үстү бээр. Дайын соксадырын негезин болу бээр. Ында чурттап турарлар Чечняже дедир чанарыңдан коргуп турар, дерзин дээрбечилер оларга өршөөл көргүсүлсө.

● Великобританияда Бресфорд хоорайның дүржөк хулиганнары-биле полиция ажилдакчыларының аразында мессидежизинин үезинде 80 ажыг полицейжи багытлактан. Элээн каш машинаны өрттедилкен. Байдал бергедей бээр, полиция чепсекти ажыглаар ужурга таарышкан. Дүржөк илдегеттерин чамдызын тудуп хоруугаан.

● Чоокку Чен чүкте байдал чидиг хевээр. Эртен суббота хүнүнде израиль шериг албаның кижиле палестин 11 харлыг оолду боопал каан.

● Чечен Республикада мина дайыны уламчылавышаан. Федералдыг күштеринин сапарлары хүнүңүң не он-он миналары тып, узуткап турар, бо нарын болгаш берге ажилда анык херээжен кижилер безин кирип турар. Чижээ, Евгения Кадришко дээр уруг миналары тып, адырып, дайынчы боону ажыглап, чадаг шеригиниң күштүг машиназын чолаачылап билер апарган, ажилдап чоруп турар.

● Иркутск чоогунга аварияга таарышкан самолеттун өлгөн 145 пассажирин тып, танып алыр ажыл доозулган, чүгле үш пассажирин ады эки билдирмээ, олар кыдат хамаатылар бооп турар. Чазак Даргазының орапакчызы Илья Клебанов баштаан комиссия дүүн ажилының түнеленин РФ-тин Президентизинге болгаш Чазак Даргазынга илеткен. Элген кижилериниң ажаары-биле Екатеринбург болгаш Владивостокка чедирген, экипаж кижигүннерин При-

морьениң Артем хоорайга ажаар.

● Чечен кысты күчүлөп, чазарлаш, өлүргөн деп буруулаттырган полковник Юрий Будачов суутары ам беш ай ургүлчүлөп келген, төгөри билдинмес. Сөөлүгү суд хуралына оң суд-мед-эксперттээ түнелелдерин чугаалашкан.

● Донда Ростовка шериг албаның ийи кижиле 6 эжин өлүргөш, бирээзин багылаш, дөңдөлдө. Удтаандаа үлгүлүкчилерин тудуп алган, истелге чоруп турар.

● Чеченниң Дышле-Велено районуна Басаевтин штаб даргазы турган дээрбеч Чаридалин тудуп алган. Оон өске база бир улуг дужаалдыг дээрбеч командир туттурган, оон адын чарла-вайн турар.

● Москвада Олимпий оюн-нар комитетинин 112-ти сессиязы ажылдап эгелээш. Олимпий оюнаарының делегей федерациязының даргазы Антонио Самаранча албан-дужаалыңдан дүжөрин медделээш.

(АГЕНТИЛЕДЕР МЕДЕЭЛЕРИНДЕН).

Эрткен дыштаныр хүннерде Кызыл хоорайның национал паратынга бочылын VII дугаар болуп турар Тыва Республиканың Президентизинин Кубогу дээш хол бөмбүүгө түнел оюннар хой-ле аарыкчыларның сонуургалын хаара туткан.

Спортчулар аразында бирги, ийиги, үшкү черлер дээш маргылдаа изиг түлүк турда, ТР-ниң Президентизи—Чазак Баштыны Ш. Д. Ооржак келгеш, ойнакчыларга болуңуң арга-сүмезин кадып, оюнуңу улуг сонуургал-биле көргөн.

Ылангыз мөөрейниң үшкү чери дээш "Динамо-Энесай"-биле Сүт-Хөл командаларының аразында болган оюн хамык көрүкчүлөринин кичээңгейин хаара туткан. Чидиг демиселдин түнелинде сан талазы-биле "Динамо-Энесай-ның" спортчу кыстары боттарының удурлангычларың тилээш, ТР-ниң Президентизинин Кубогу дээш мөөрейниң үшкү черинге төлөптүг болган. А эр хол бөмбүкчүлө-ринин аразында болган оюнга "Динамо-Кызыл" коман-дазы шылгарааш, база-ла үшкү

ры хол бөмбүүнүн дүрүмүңе тааржыр чараш аргаларын кылгылаан, ылангыз ужул олар бөмбүктү баш-биле үзгө, талыйып чоруй барганы көрүкчүлөринин сонуургалын алган. Түнелинде оларның "Восток-Мажалык" коман-дазы ийиги черже үгөн.

ТР-ниң Президентизинин Кубогу дээш мөөрейге бо чылдың тилекчилери илере-тинген. Хүндүктелдиг бирги чери уруулар, оолдар аразында Тываның Күрүнө университетинин студенти-лери алган. Тилекчилерге ТР-ниң Президентизи Шериг-оол Дизижикивич Ооржак боду хол тудуп байыр чедир-геш, шилчип чоруур Прези-дент Кубогуң, алдын медаль-дарың, хүндүлел бижиктерин, ойнакчы бурзунгө 29 муң акша шаңналдарын тывыскаң.

Арткан ийиги, үшкү черлер алган командаларга республиканың Күш-культура бол-гаш спорт комитетинин дар-газы С. Ы. Ооржак база өске-лер-даа бектик шаңналдары туступ, байыр чедирген.

Ол ышкыш ТР-ниң Прези-дентизинин VII-ти Кубогу дээш

болган оюнга эң эки халдак-чыларның, көрүкчүлөриниң, камгалакчыларың ат-сыын адаан. Оларга ТКУ коман-дазындан Белек Саая, "Дина-мо-Энесайдан" Марина Оюн, "Динамо-Тывадан" Артыш Байкара, а Барың-Хемчиктен ойнакчы Чойгана Донгака "Тываның агаар оруктары" бү-дүрүлгениң чингине директо-ру С. С. Кужугет Кызыл-Ново-сибирск-Кызыл аразында самолет рейзинге бо чыл дургунда халас ужурының биделин белекке берген. ТКУ-нун уруулар коман-дазындан Долаана Сааяны база Сүт-Хөлден Иргит Шончалайны детикчилер үнелеп көргөш, оларга тускай шаңналдары тывыскаң.

Сөөлүгү үеде тыва анык-ескенин узун, шыраак, сөөк-күр апарып турарын демде-лээе артык эвес. Тес-Хем ко-ман-дазындан авангыр ойнак-чы Ай-Херел Сумучунун дүрт-сымынын хемчээли 2 метр 10 см бооп турар. Чамдык оол-дарың дүрт-сыны база узал турар, узуну 1 метр 90 чедип турар кижилер база бар.

ТР-ниң Президентизи—Чазак Баштыны Ш. Д. Ооржак түнпел сөс алгаш, ук мөө-

рейни организастааны дээш республиканың Күш-культура болгаш спорт комитетинин даргазы С. Ы. Ооржакка бол-гаш комитеттин ажилдакчы-ларыңа четтиргенин илерет-кеш, бүгү-ле ойнакчыларга моон-даа сонгаар өске чер-лерде үе-черге эш-өөрү-биле бир денге өзүп, Россия чер-лиг маргылдааларың эң шыраак "А", "В" категори-ларыңа деңнежип ойнаарын күзээң.

Бо улуг мөөрейни көрүп орган хоочун хол бөмбүк-чүлери ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржактын респу-бликага чүтле хол бөмбүүн эвес, а ниитизи-биле анык-ескен аразында спортту сайгардып турарыңа өөрүрү болулар.

Игорь ДАМДАК.
ЧУРУКТАРДА:
ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак маргылдаа үе-зинде; ТР-ниң Президентизи-нин Кубогу дээш мөөрейниң тилекчилери: ТКУ-нун херээ-жен спортчуларының капита-ны Алла Кечил-оол; ТКУ-нун оолдар коман-дазының трене-ри Аңгыр Монгуш.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ-ДУҢ тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың хоойлулары

“Туризм дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кирир дугайында
Дээди Хурал 2000 чылдың декабрь 27-де хүлээп алган.

1 чүүл. “Туризм дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелер кирир:

- 1-ги чүүлде:
 - ийги кезээн дараазында эдилге-биле бижири:
 - Иштиги туризм — Россия Федерациязында доктаамал чурттап турар кижилерин Россия Федерациязының иштинге аян-чоруу.
 - алдыгы кезээн дараазында эдилге-биле бижири:
 - Даштыкы туризм — Россия Федерациязында доктаамал чурттавайын турар кижилерин Россия Федерациязының девицкээринге кээп аян-чорук кылыр.
 - сески кезээн дараазында эдилге-биле бижири:
 - Улаштыр 24 шактан 6 ай чедир үеде төлөвирлиг ажил-чорудулга кылбас, кадыын быжыглаар, чүве билеп алыр, профессионал-ажыл-херек кылыр, спортка, шажын чүдүлгө киржир болгаш өске-даа сорулгалар биле азы бир дүндөн эвээш эвес үеде чуртка (черге) тур кээр хамаатты.
 - 4-кү чүүлде:
 - 2-ги пунктун дараазында эдилге-биле бижири:
 - Туризм ажил-чорудулганы күрүнеден таарыштырарының кол утланышкыны болза, иштиги, кээп көөр (тангыжар), социал база боттускай туризмни деткири болгаш хөгжүдери болур.
 - 3-кү пунктун ийги кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Тыва Республикада турист ажил-чорудулганы туризм талазы-биле күөскөч эрге-чагырганың федералдыг органы утлап-башкарып чорудар.

3. 5-ки чүүлдү ийги кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Туризм ажил-чорудулганы боттандырып чурттап турар кижилерин Россия Федерациязының иштинге аян-чоруу.”

6. алдыгы кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Даштыкы туризм — Россия Федерациязында доктаамал чурттавайын турар кижилерин Россия Федерациязының девицкээринге кээп аян-чорук кылыр.”

6. 6-ги чүүлде сески база тоску абзацтарны уштуп кааптар.

5. 10-гу чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Россияның туристерин чамдык бөлүктөргө Россия Федерациязының Чазаның доктаадып айтканы чурум-биле социал хөйүрлүгүн чингелдерин күрүне тыпсыр.”

12. 12-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Туристерге херек аш-чечени керээге үндөйлөп сайгар. Керээни бижимел биле чарар болгаш Россия Федерациязының хоойлузунга, оон иштинде хереклекчилерин эргелерин камгалаар талазы-биле хоойлу-дугазына дүүшкөн болуп ужурулур.”

7. 13-кү чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“13 чүүл. Туроператор-ларның болгаш турагентилерин каттыжышкыны.”

Туроператорлар база турагентилер оларнын сайгарлыкчы ажил-чорудулганын утлап-башкарып, а ол ышкаш эт-хөргө талазы-биле ишти эрге-ажыктарны төлөтээр болгаш камгалаар сорулга-биле Россия Федерациязының хоойлу-дугазына дүүшкөн болуп турар чуруму эзугаар каттыжышкынын тургузуп ал болур.”

8. 14-кү чүүлдү бири кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Нийти эрге-ажыктарга үндөйлөтөш, аян-чорук кылып турар үезинде дыштангыр, ынай-бээр чорур эргелери хостуг болуп болгаш өске-даа эргелери боттандырып сорулга-биле Россия Федерациязының хоойлу-дугазына дүүшкөн болуп турар чуруму эзугаар хөй-ниити каттыжышкынын тургустургузуп ал болур эргелиг.”

9. 15-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Россия Федерациязының туризм талазы-биле курлавырларын классификация-ны болгаш каттыг утленин, оларны камгалап-кадагалаарынын эзу-чурум, Россия Федерациязының туризм талазы-биле курлавырларын бүдүн-бүрүн чорум хөвээр камгалап арттырарынын чурумун база оларны катап тургузар хөмчөлгөни, долгандыр турар бойдус хүрээ-ленинге эң-не болгу дег

аргаларын барымдаалап тургаш, Россия Федерация-зынын туризм талазы-биле курлавырларын ажыглаарынын чурумун Россия Федерациязының хоойлу-дугазына дүүшкөн болуп турар чуруму эзугаар каттыжышкынын тургузуп ал болур.”

10. 17-ги чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Тур чоруп турары чуртта (черинде) туристерниң айыл чок чорунга айыл дугайында туроператорларга, турагентилерге база туристерге күөскөч эрге-чагырганың туризм талазы-биле федералдыг органы дындап медээлээр.”

Эге тургузуучулары (кады тургузуучулары) күрүне органны болуп турар мас-салыг информация чепсектер туристерин айыл чок чорунга айыл дугайында медээни парладыр арганы күөскөч эрге-чагырганың туризм талазы-биле федералдыг органы дон-дораан база халаска бээр.

Аян-чоруктарының онзагай чүүлдерин дугайында, а ол ышкаш аян-чорук кылып чораш, оларнын таваржып болуу айылдар дугайында бүрүн долу медээлери туроператорлар болгаш турагентилер туристерге дындап болгаш туристерин айыл чок чорун хандырыныч утлап-башкарып хөмчөлгөни боттандырып хүлээлгелер.

Туроператорлар болгаш турагентилер аян-чорук үе-

зинде туристерниң таварышканы онзагай болушкун-нарын дугайында, а ол ышкаш аян-чоруктан ээл келбээн туристер дугайында күөскөч эрге-чагырганың органнынга болгаш со-нуургалдыг кижилерге доп-дораан дындадыр хүлээлгелер.

Халдавырлыг аарыларның аажок улуг озал-ондаанга оларнын таваржып болуу, түр баар деп турары чуртче (черге) аян-чорук кылып деп турар туристер делегейин медицина талазы-биле негел-делеринге дүүшүр аарыга удур эмнедир хөмчөлгөни ыяал-ла эртер хүлээлгелер.”

11. 18-ки чүүлдү дараазында эдилге-биле бижири:

“Россия Федерациязының девицкээринин иштинге айыл-халалка таваржы берген туристерге эрге-чорукту-ла дузаны Россия Федерация-зынын Чазаның тодарып айтканы тускайжыттыган албан черлери чедир.”

12. 20-ги чүүлдү бири кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Туризм талазы-биле делегейин кады ажилдажылга-зынын эрге-хоойлу талазы-биле үндөйлөп федералдыг хоойлу-дугазына дүүшүр Россия Федерациязынын чарып турары чурттап аразында керээлери тургузуп турар.”

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан эзуу-биле парлаан хүнүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президенти Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай № 892

2001 чылдың февраль 12.

“Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту күрүнеден деткир дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында

Дээди Хурал 2000 чылдың декабрь 27-де хүлээп алган

1 чүүл. “Тыва Республи-када биче сайгарлыкчы чорукту деткир дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелде-лерни кирир:

1. 3-кү чүүлдү бири пунктунун үшкү кезээн дараазында эдилге-биле бижири:

“Ажил-чорудулганын элээн каш хөйүрлери (чагыс аай улуг) боттандырып турар биче сайгарлыкчы бүдүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

терни “Тыва Республиканың Чазан” деп сөстөр-биле солур.

4. 7-ги чүүлдү ийги кезээде “Тыва Республиканың Чазаның” деп сөстөрнү соонга “база Россия Федера-циязынын Чазаның” деп сөс-терни немээр.

5. 11-ги чүүлде:

“Ушкү пунктунда “20-ги чүүл-дү” деп сөстөрнү “16-ги чүүлдү” деп сөстөр-биле солур;

дараазында эдилгелер бешки пункт-биле немээр:

“Тыва Республиканың Чазан Тыва Республикада биче сайгарлыкчы чорукту байдальны болгаш хөгжүл-дөтүрүлгелер ажил-чорудулганын оон хөйүрлери оон үлүг-хуузу саарылганын чылда хөмчээлинге азы орулганын чылда хөмчээлинге эң-не хөй болуп турар арга-шынарын талазы-биле ындыларга хамааржыр.”

2. 4-кү чүүлдү үшкү кезээде “болгаш эң куду ша-лыннарны 100 хөмчээли-ле торгаал төлээр” деп сөстөрнү ап кааптар болгаш “шилчиди турары” деп сөстөрнү “шилчиди” деп сөс-биле солур.

3. 6-ги чүүлдү бири кезээде “Тыва Республи-каның Инвестиция болгаш сайгарлыкчы чорукту деткир талазы-биле комитети-биле, Россия Федерациязынын тергилдерге удур политика болгаш экономика талазы-биле чаа структураларын дет-кир талазы-биле Күркомте-дини эргелели” деп сөс-

“Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында”

Дээди Хурал 2001 чылдың март 30-де хүлээп алган

1 чүүл. “Долгандыр турар бойдус хүрээлелин камгалаар дугайында” Тыва Республиканың 1993 чылдың январь 14-те № 416 Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни болгаш немелделерни кирир:

1. Кирилде чүүлүн мындыг эдилге-биле бижири:

“Бо Хоойлу болза Россия Федерациязының Конституция-биле дүүшүр черни база бойдустун өске-даа курлавырларын Тыва Республиканың чонунун амыдыралының болгаш ажил-чорудулганын үндөйни кылдыр Тыва Республикада ону ажыглап база камгалап турар дээнинге үндөйлөтүлгө.”

2. 1-ги чүүлде: “... Тыва Республиканың черин, чер иштин, сүт болгаш бойдузун өске-даа курлавырларын элээринин, ажыглаарынын база канчаарын-даа баш билеринин айттырларын дараазында сорулгалар-биле...” деп сөстөрнү “...сорулга-биле иштинде болгаш бойдустун удур-дедир холбаа-зынын талазы-биле хамаа-рылгаларын” деп сөстөр-биле солур.

3. 4-кү чүүлдү 5-ки абза-зын уштуп кааптар.

4. 5-ки чүүлдү 6-ги база 7-ги абзацтарын уштуп кааптар.

5. 5-ки чүүлдү 8-ки абза-зында “утланышкынын эде көөр” деп сөстөрнү уштуп кааптар.

6. 5-ки чүүлдү 9-ку абза-зында “системазын” деп сөстү уштуп кааптар болгаш сөзүл-гөни “хамаатылар

Республика хүнүнгө уткуштур АЖЫЛГА ХАМААРЫЛГА — УДУРТУКУЧУДА

Шемиини Хараганниг-Узук чоогунда Ак-Кожгар деп черде ачам сугнун кыштаанга 1930 чылда төртүтүнген мен. Ачам, азамың урутлары шупту беш кижини. Менден бир хар улут утгам турган. Ону Ондар Хеймерек Бүрзүеэна дээр. Ол — кайгамчык күш-ажылгыр, хей урутларнык иези кижини. Өг-бүлөгө-даа, совхоз бүдүрүлгезинге-даа хамаарышкан, бүгү-лө айтыргыларын ол башкалар чораан. Честем Монгуш Очур-оол Чамьян-ович-биле утгам кончуг на-йыралдып, улутерлиг өг-буле болуп, "Большевик" совхоз-тун малын хей чылдар дургунда өстүрүп, кадарып чордулар. Хан башышкынынын уламындан утгам хенертен мөчээ. Мен 10 харлыг турумда, ачам, азам база бир оолдул турган. Ону Ондар Абаан-оол Бүрзүеэвич деп адаан. Тывада ону таныаас кижик чок деп болуп, чүте дие ол бүгү назынынын иштине чөлаачыл деп чораан. Оон четпээ, барбаан чери-даа чок. Ол 2000 чылда 80 харлап бар чыткаш, аар аарыгын мөчүй берди. Эске ийи думаларым: Дунгар-оол Бүрзүеэвич — башкы кижини, а Өлзө-оол Бүрзүеэвич арат ажил-агыйы чорудуп турар.

Мен ада-иемни ийиги төлү эр кижини болганымда ийикте, азы оларнын менээ хамаарылгандан, мени кижизиктенден чүте ийикте, бичимден-не эгелээш бодумну ачамнын чөлөнгичи, дузалакчыны кылдыр санаар апарган мен. Кышкы-даа, чайгы-даа уде ачам чүңү кылдыр болду, он чылдып калбас, кады ажилдаар дээр кызар турган мен. Хой, хураган кадарар, оларны чөмгөр, ыяштаар, хараганнаар, инек, бызаа өдөөн аштаар, кыжын арга чарык черге харны аштааш, бызааларны олче сүрер. Өгге кылдыр ажилдаар дузалажыр дээр кылбас-ла чүвөм чок турган. Ачам, азам кончуг ажилчин улус чүтө. Өггөнгөн үезинде оларга мал барык чок турган. 1930 чылда олар дузаламчы кылдыр бир инек алган. Ачамга чүгүрүк айт турган. Ону Аянгатады бир кижиге 25 хураганнарга орнап алган. Оларны Шемиге чедир чадаг сүрүп келген мен деп ачам чугаалаан кижини. Тараа тарып алгаш, оок-биле мал база салып ал турган бис дээр чораан. Ол кызымча ийи кижини, мээң ада-ием, мен элээн өзүп келген үемде 300 чыгы хой,

өшкүлүг, элээн хей инек-терлиг, чылгылыг апарган турган. Ачамны мал өстүргөн дээр инек, айт бажын силбиле каан демдек-биле шагнаан.

Чыл дургунда ачам суг 4-5 катап көжөр турган. Оон кыштаа, чайлаа, күзээ мал өстүреринге кончуг таарымчалыг, изиг өстүгүр черлер. Сиген көзөр черлери база бар. Чазанда, кыштаанда хой, инек, бызаа, хураган кажаларын дыка-ла эки кылып каан боор чүтө. Мен ол кургаг, чылгыг кажаларга хураганнар, бызаалар-биле ойнап, оларны чөмгөрлөп өскөмөн менээ уттуңдурбас. Бир улут сергем турган. Мен ону мунукаш, чортуп чоруур мен. Ол менээ шуут өөренип калган. Ачаа хөлчөк ынак болгаш, ону үргүтүчү божа-биле чөмгөр турган мен. Бир-ле чазын ачам тараа тарыыр черин сугтарып чоруур деп берген. "Мен база чер сугтарып чоруур мен" — дидим. "Сугнун сооту мынчан хөлчөк болуп, сен ам-даа чаш-тыр сен, тарааны кады тарыыр бис, олгум" — деп, ачам чугаалаан. Мен оон-биле чөпшээрешкеш, тараа тарыырга мени черле кагазын оон диледим.

Улаппаанда ачам: "Сугтарып каан черим көйкү берген боор, эртен иелээ тараа тарыыр бис" — диди. Ийи атка андазыны кошкаш, узун дымны ачам туткаш, айттары тарыыр черге чорударга, олар ынак-бээр тыртылып туруп бээр, дорт чорбас болду. Ынчан 10 харлыг, өөрөмөй турган мен. Ачам: "Мен бо айттарын бирээзин мунукаш, оларны чорутпас болзум-за, чүвө бүтпес хире-дир, андазынары тулуп көрөм, олгум" — диди. Мен андазын-нарын ийи холундан туттунгаш туруптум. Ачам айттарын бичимдеп мунгаш, эске-зин чанынга кожа кылдыр тынындан туткаш, айттарын албадаларга, олар хенертен халчып ынак боорга, мен оранчок чаштай бердим. Андазын ийени бээрде, оон аайы-биле барып ужул-даа турдум. Ачам айттан дүшкөш: "Олгум ам-даа чаш-тыр ийин" — деп мунунда чугаалаан чугаазын катаптады. Оон: "Кер даан, олгум, Седен-Доржу акын кел чыдыр" — диди. Седен-Доржу Чыргал-ович — ачамнын акызынын олгу чүтө. Ол андазынын тулуп, тарааны тарыкышпеледи. Айттар чер-андарына чачыга бердилер. Мен ол алышкыларын ажилдап турарын магадап, тараа шөлүн-

де даштарын аштап, оларга шай, мүн хайындырып, паш-тачылап турдум. Черин андарарын ийи дугаар хүн доостуру. Үрезинни чажарынын мунунда ачам менээ хей эвес черин анылап бергеш: "Мааа тарааны сен чажар сен, олгум" — дээр, ону канчаар кылырын менээ айтып берди.

Постонумун эдзэнге үрезини ургааш, чажып, тарыдым. Чай дургунда ол тарып алган тараа-высты ийи удаа сугтарган бис. Тараа хөлчөк чагай болган. Ону хол кадыры-биле кескөш, хөпзөниеп алган бис. Ону ынааар кылырынга ачамнын думалары база дузалашканнар. Улап-паанда ачам-биле ол тараа-высты бастырган бис. Шанын белеткээш, ортузунга быжыг чачы калааш, шарыларын ол чачыга кожуп алгаш, тарааны бастырып эгелээш. Мен бир шарыдан эске шарынын оорганчык дамчып олуптур турган, шарыларны чачы догдалдыр ойландып турган мен. Ол ажил менээ дыка-ла солун болган, таарышкан. Ынчан бистин ажаап алган чинге-тараа-выс хөлчөк дүжүтүп болган. Тараа келир чылдын дүжүдүнге чедир чиринге-даа, үрезинге ажил-лаарында-даа чедер болгаш оон-даа арат деп ачамнын менээ чугаалаан ам-даа утгаан мен.

11 харлыг турумда, 1941 чылда, азам, ачам мени өөредип деп шиктиргеш, Шемиини эге школанын кирип каан. Ону дооскаш, Чадаана хоорайнын 7 чыл школанын өөренип киргеш, 1948 чылда, 18 харлыг тургаш, 7 классты дооскан мен. Оон Кызылдың ийи дугаар школанын 8-хи класзына өөренип кирген мен. Ону 1949 чылдын чазында дооскаш, күзүн 9-ку класска өөренир-биле школа-выска өөрени-биле кады чедип келген мен. Ынчан мени, мен ышкаш назы-хари улгады бергеннерни, башкыладып чорудукам. Оон эгелээш, өскээр чугаалаарга, 1949 чылдан эгелээш, бо хүнерге чедир ажилдап турар мен. Баштай эге школага башкылап, оон соонда школа директоруна, Чөөн-Хемчикке районун күсүкчи комитетинин даргазына, ол районга партия райкомунун бирги секретарына, Чырбышкынына аймак-зынын сайдынга, партиянын республика комитетинин кидиш эргелекчизинге ажилдап турдум. 1991 чылда, 61 харлап чораш, пенсияге үнгөн мен. Пенсияге үнгөн

дараан СССР-ниң улустун депутаттык дузалакчызынга, оок соонда Россия Федерациянын улус өөредилге болгаш эртем ажилдакчыларынын профэвелеинин төп комитетинин Тыва Республикада кол техниктиг база кол эрге-хоойлу инспектору болуп ажилдап турдум. Социал камгалап фондуну күрүн организациязы кылган соонда, Улус өөредилге болгаш эртем ажилдакчыларынын профэвелеинин Тыва Республика комитетинин аппаратына ажилдай берген мен. 81 чыл күш-ажыл стажымны 30 чылдары улус өөредилгезинге хамааржыр.

Кажан мени Чадаананың бир дугаар школанын директоруна ажилдайып каан-да, башкы кижини бүрүзүнү ажилын кандыг арга-биле эжидип болуруп деп, айтыр мени дүгүрөдип келген. Чүңү-даа мунунда, башкыларнын ажилын, оларнын теория, методика талазы-биле эки чүлдери, четпестерин өөренип көргөш, башкылар чөвүлелинге чугаалажыр көөрү чутула деп түнелге келген мен. Элээн уде башкыларнын ажилы-биле танышкаш, "Башкы кижини моральдык ову-хевир" деп темага илет-кел бижээш, ол илеткелге эки ажилды башкыларнын ажилын анализтеп, ачаа тода үнелдип бээрин кыска мен. Оон-биле кады кошкаш ажилды башкыларнын ажилында теория, методика талазы-биле четпестерин илередирин, ону узуткаар дзе, чүңү канчалза экил деп чүвени көргүзөр оралдашкан мен. Педсовет шүгүмчүлөдүп, солун эркет. Ол башкылар-биле ажилды күштелдиреринге, оларнын харысалгазын бедидеринге элээн идики берген деп болза мен.

Ынчан урулгарын күш-ажылга кижизиктеринче улут кичээттейин салып эгелээш үе турган. Школа-ларга бүдүрүлгө бригадаларын тургузуп эгелээш чүвө. Оон-биле кады техниканы урулгарга өөредир-биле база негеттиип келген. Бис Хендергей суму-нуң де-вискээринде суглуг, үнүш өстүреринге таарымчалыг черге бүдүрүлгө бригаданы тургузуп алдыш. Ол бригадала каруул, ногаа, кукуруза өстүрүп эгелээш. Ынчан бригадалык ажилын түнелди эки болган. Сугрулдарын бүдүргөн продукциязын сайгаргаш, дыка хей акшаны шкопаны тускай агар санын-га салып алдыны. Ол агар санда акша 40 мүн чоокшупап

турган чүвө. Ол үеде Чадаана-нын машина-трактор станция-зынын даргазы Николай Федорович Навозков дарга чик машиназын актылап каапкан деп, чүвө менээ динналы берди. Ол автомашинанын моторун, кузовун школа чанынга эккеп алгаш, моторун чоңдуруп, эске урелик чүлдери кылдыргаш, ону сугрулдарын өөредирде, ажил-лаар деп шиктирлеп алдыны. Улаваанда машина бөлөн болган, ону ажиллап эгелей берген бис. Бир-ле хүн мени кожуун даргазы Сергей Кочегович Красный келдиргеш, чик машиналарны райку-комун өөредилге кидизинге беринер диди. "Машинаны кымга-даа берип шыдаас мен, ол дээрге сугрулдарын боттарынын ажиллап алганы акшазы-биле кылдырган машиназы-дыр. Ону бис школага техника өөредир-биле ажиллаар бис" — дидим. Ынчан аныам-даа кончуг, изим-даа хөлчөк турган. Школага техника салып бээрини орунга, өөреникчилерин боттарынын ажилдап алган акшазы-биле кылдырган каан машинаны былаажырга, канчап болуп чүвөл дээр, дарганын кабинетинин эжизин дааштык кончуг кылдыр каал-каш, чоруй барган мен. Элээн каш хонганда, дарга база калат мени келдирти. Чөдө бээримге, биегиз-ле айтырды. Дарганын шынгызы-даа хөлчөк болду. Ынчан база дарга-биле маргызып, машина берип шыдаас мен дээр чоруй барган мен. Ол үеде колхозтар безин чик машина турган эвес. Бо улус мынчап тургаш, машина-высты алгаш баар чүвө болза, акша-даа, машина-даа чок бооп болуп чада-вас-тыр деп чүвө мени дүгүрөдип келди. Искра атыг колхоз даргазы Монгуш Допур-оол-ович Доктууга телефоннаш, чик машина херек бе деп айттырдым. Монгуш Д.Д. чүү машинал, шынары кандыгы деп айттырды. Ачаа мен тайылбырлашым. Ол 12 шакта ийи-бирин-биле чөдө бээр мен диди. Профком кежигү-нерин чыгаш, машинанын өртөн доктаадып алыныс. М.Д. Доктууга машинаны көргөш, кончуг эки машина-дыр дээр, алгаш барды. База-ла Сергей Кочегович келдирген деп дыкнады келди. Сергей Кочегович шиктирүп үлээп алыр бис, машинаны райОНО-га бээр силер диди. "Машинаны колхозка салдык, куш станция-зын үрелген "ЗИС" деп машиназын септедил эгелей бердим" — дидим.

Дарганын ары өскерли хона берди. "Кончуг-ла кижини-дир сен, аа" — диди. "Машина-даа, акша-даа чок болуп хире апаарга, ону салдык, эске машина кылдыра бердим" — дээр чоруттум. Чүк машина-зын кончуг эки кылдыр кылдыртып алган бис. Школа чанынга теплица, гараж тутуруп калдым. Кабинет бүрү-зүнге хергелээр өөредилге херекселдерин четелээр дээр, элээн активчи ажилды база чоруттум. Чангыс сөс-биле чугаалаарга, урулгарын өөредилгезинге, күш-ажылга кижизиктеринге таарымчалыг байдалды тургузар дээр бажынары кыптангыс ол.

Бо бүгүн Облоно эргелекчи Борис Иванович Болдур-оол келгеш, эскерген чүвө. Ол силерде элээн солун чүлдөр бар-дыр дээр, чорук-чугаанда мени база С.С. Назаров башкыны Рязань областын сугрулдарын күш-ажылга кижизиктерин, өөредир боттарынын турарын өөренир-биле чорутту. Оон алган арга-дуржулгамны боттандыр дээр ажилдап кириптим. Боза-тоолулар өстүрер, машина-техника өөредирин улам ханылаш чорудар, аныктарын бүтү-ништи ортума өөредилгезин боттандыр дээр, хей-ле чүлдери кылырын планнап, хөлдөдир эгелей бердинис.

Ынчан Сергей Кочегович Красныйн көргөндө, менээ оон чик машина дугайында айтышкынын күсөтпээ-нин дээр хорадап чоруур боор деп бодалар турган мен. Херек кырында ыныг болал шуг чок турган. С.К. Красный ынаан ажилдап турган кадрларын аразында ханы билдирип, негелдиги, ажил-агыйны удурутуп-башкарып билер эң шырактарын бирээзи турган кижини чүвө. Оон мен хей чүлдү өөренип ал чораан мен. С.К. Красный Кызыл хоорайнын күсүкчи комитетинге ажилдаар апар-гаш, Чөөн-Хемчик кожуун дарганын ажилдары кылдыр дээр алдыны алап сүмелзэн деп дынаан мен. Ол үеде бир-ле хүн мени партия рай-комунун бирги секретары Константин Канчырович Дилгичке келдиргеш. Оон кабинетинге областын күсү-секчи комитетинин даргазы Александр Мангытгыч Чы-ба база олур. Олар менээ кожуун даргазынга ажилдаар сен деп санал кийдилер.

Дөжүлүй ОНДАР, күш-ажылдык хоочуну. (Уланчылыг).

Бир-бир көөргө, чылыг, се-рини куражаттардан ужул кел-геш, ол-ла хевээр доктаай берген. Назылап кырааш, ооргазы элээн кул бады бар-ган. Чырык карактарынын угаан-сарылы кижини бүрүзү-ге илден көсүк — деп, Зоя Лопсанчапова кырган-авазын сактап чугаалады.

Маадир оолду чер кыры-на чаалаган иенин чырык буны адындан-ла илден.

Дун олгуну экер-эрезин мөгө Чываажык дургуннап турган ша-үезинде көргөн. Энердиги Чылаагыин ажи-кты, хонаш-турлаптарын эж-харааш, кадалаагыне дес-пээ. Изиг дээрээнде боду-нуң мөгө-шыраанга ынагаш, эргеткенге удул улут-ларанган. Өртөм-бардам эзу-биле Алтай-Саян сынынын ажил дээр чаран. Чорга-ралдын бог-билишкенин камгалап чот-чоту болушукун соон дургун эр дарык бодан-ган болбай ан. Алтай, дөр-бет, кыдат, тибет кижилер аразында чиде берип болуп. Орук ажык: сарыг шажын башкылары, чин сеертү-чүлери каа-да чедип турар. Оларны-даа эдерип четкей.

Ынчалза-даа алыс шыны чүрээнге чоокшупаткаш, төрөөн черинден ырааын барган. Туттургаш, алаткан. Бүдүр билер бурган, бүрүп чаар дээр эвес-даа болза, хөлүн-даа, өдүрзүн-даа бо улаада часпайн барган. Ынчанаш дун олгун өдүрзүн час-са-даа, хөлүн часпаш кылдыр амдырал-чуртталгага белет-кеш. Кешкүн малчын ала-иенин холугна өскөн Лопсан-чап орус күрүнге каттыжар дугайында өргүдөлдү Тыва Арат Республиканын өмүдү-зунден чедирчкен үш кижини бирээзи болуп, бистин төөгүсүккө мөңгөз-биле арткан.

Аралчор ОКСУР.

ДЕЛЕГЕЙ — ЭРТКЕН НЕДЕЛЯДА

Делегейге онза солун чүү болганын, допчузу-биле көрээли

Австрия бодунуң эконо-мистиг харылзаазын Россия-биле бижыгашынаан, европа чөвүлелин чурттарынга Россия-биле чангыс аай экономиктиг де-вискээрни тургузары негеттинип келген деп медгелтээ.

— Бир эвес Европанын эске чурттары Австрия ыш-каш Россия-биле экономиктиг харылзаа тургузарына ыныг чүткүлдүг болза, чангыс аай экономиктиг де-вискээр кон-чуг дүргөн тургустуунарынга бөлөн — деп, РФ-тиң Чазак Даргазы Михаил Касьянов Австриянын канцлеры Воль-фгантом Шосселем болгаш ол чурттуң президентизи Томасом Клеистил-биле ужу-ражылга үезинде чугаалаан.

РФ-тиң Чазак даргазы М. Касьянов Венага, Зальц-бургка чоруп тургаш, чурттуң удуртукчулары-биле болгаш хей-нигини төлээлери-биле ужурашкан болгаш Европа-нын экономиктиг чөвүлел хураалына чүвө чугаалаан. Европа чурттарынын удуртук-чуларынын хаалгыг хура-лыга киришкен болгаш оон түнелелин таарынган.

Европа чурттарынын чөвү-лели база делегейиниң салыг организациязынын хураалына киришкен, Россиянын Чазак Даргазы Россиянын дүвүрди-турар айттырларга тодара-йы-биле доктаап, делегерней чүвө чугаалаан. Россиянын бүгү делегейиниң салыг ор-ганизациязынга киреринге бодалы чангыс аай эвес бол-ган. Бүгү делегейиниң салыг организациязы Россиянын күсөдип шыдаас негелдизин тургускан: ол Россиянын бот-тускайлап чорукка болгаш экономиктиг айлал чок чо-руунга хамаарыштыр болган. Чөпшээрелгенин эң-не аар айттыр борта тургустуунары билдирер. Франциянын Пре-зиденти Жак Ширак Россия-га чоруп тургаш, Россиянын амдызында Европа чөвү-лелинге кирери болдунмас деп медгелтээ болбай.

Кажан М. Касьянов Ав-стрияга чоруп турда, НАТО-га кирер чурттарынын канди-даттарынын дааштык херек-тер сайыттарынын чөвүлел хураалы Таллинге болуп эрт-кен. Орта НАТО-ну Чөөн чүк-ке калбартырынын айттырып чугаалашкан. Оон киржик-чилери Россиянын кожалары, моон мунунда социалистиг күрүлөп болуп турган чурт-тар: Болгариянын, Албания-нын, Литваның, Латвиянын, Эстониянын, Македониянын, Румыниянын, Словениянын, Хорватиянын болгаш Слова-киянын төлээлери киришкен.

Ол Россиянын дүвүрөтес-арга чок апарган. "НАТО-лу калбартырынга удул бис, уду-туржур-даа бис, ылыгыла Бал-тика чурттарынын Сонгу атланттиполитика блогуна каттыштырар деп турарынга удул бис" — деп, Россиянын Камгалап камызынын төлээзи медгелтээ. Сөөлгү он чылда делегейде удул эскерлиши-книер болган болбай, ол хиреде НАТО шериг-политик-тиг организациа кылдыр хө-вээр арткан. СССР, Варшава керээзи чурттар дүшкен, НАТО бодунуң дайымаарак политиказын чорударын улам-чылашкан. Балтика чурттар-ыны НАТО-га каттыжа бээр болза, оларнын шериг маши-налары бистин кызыгаа-рыныска чоокшупап кээр. Чурттуң национал ажил чок чорутуу хандыр талазы-биле орта удул сонгааралдык болбас хемчеглерин алырын Камгалап камызынын төлээзи медгелтээ.

РФ-тиң Чазак даргазы М. Касьянов Зальцбургка чо-руп тургаш, бо-ла айттырын НАТО-нуң чингине секретары Джордж Робертсон-биле чугаалажышканын үезинде көдүргөн. Оон-биле чөргө-лештир Балкан айттыргыла-рынга хамаарыштыр Россия-нын болгаш НАТО-нуң туру-жунуң дугайында айттыр-ларын чугаалашкан.

Франциянын Президенти Жак Ширак — Европа чурттарында Россия-биле быжыг харылзааны тулуп келген удуртукчуларын бирээзи. Оон тодарагы чижээ, Жак Ширак РФ-тиң Президенти турган Б. Ельцинни Россиянын эң улут шаандал-арынын бирээзи "Ада-чурттуң

мурнунга ачы-хавыаазы дээр" орденниң бирги чергези-биле бир дугаар шаанаан кижини болуп турар. Эрткен чылдын күске чедир Россия биле Франциянын аразында дипломаттыг харылзаалар улут-ла чедимче чок болуп турган. Оок кол чылдаагы Чечен айттары турган.

Эрткен чылдын октябрыда РФ-тиң Президентизи В. Путин Францияга ажил-албан аайы-биле чоруп тургаш, ол айт-тырыгын шиктирлээ. Россия биле Франция Американың чорудуп турар шериг-поли-тиктиг туружунга бир денге чөпшээрешпейн турары ийи чурттуң кады ажилдажылга-зынга детымче болуп турар. Ол бир дугаарында, АКШ-тын ракеткага удул национал камгалап системанын тургу-зар дугайында чугаа чоруп турар. Москва болгаш Париж 1972 чылда ракеткага удул камгалап системанын дуга-йында чарттыг керээни хевээр арттырарын күзеп турар.

Европанын эске чуртта-рынга көөрдө, Франциянын Балкан айттырларынга туру-жубир айтты. Косовода болгаш Македонияда болуп турар болушуктарынын улут дүвү-р-биле көрүп, ол айттыр-ларын чөптү шиктирлээр-ринге боттарынын саналын кирип турар. Ийи чурттуң удуртукчуларынын чугаа-лажышкынынын төвүнге делегейге турум стратегтиг байдалды тургузарынын айт-тыры колдап турган.

Жак Ширак бистин чурту-вуска кончуг ынак кижини-дир. Келген санында Питерге (Санкт-Петербургка) баар, оон төөгүлүг черлерин эргий кезип көөр чачылдыг. Орус культураны эки билер, аныаанда орус дылды өөренип билдирер. Франциянын Пре-зиденти Жак Ширак Россия-га чоруп тургаш, Россиянын амдызында Европа чөвү-лелинге кирери болдунмас деп медгелтээ болбай.

Моон мунунда Югосла-виянын Президенти турган С. Милошевичин делегей сулдуга шидер дээр Гаагада алпарып бажынап каан тур-ган. Эгезинде ол өчүк бээрин-ден ойталап турган. Ынчалза-даа делегейиниң сулдуга Серб шериг херек үлгүдечилери Радослав Наведжичин болгаш Ратко Младичин тулуп бажы-наарынын талазы-биле өчүктү берип турар. Сөөлгү медээ-лерин берип турар тайыл-бырын езууга алгырга, Маке-дон болгаш албан дайын-зырактарын аразында удур-дир деп ажилдарын (боо-лажырын) соксадыр чөпшө-лөжүгөгө айт салган. Ону канчаар күсөдери амды-зында биддинмес.

Израиль болгаш палес-тин чорудуулар сөөлгү үеде база катап нарыдап эгелзэн. Израиль шериглерге палес-тин дайыштарынын боопал, болуп эргени берип турар деп дамчыдып турар. Бо айттыр-ам-даа чедир шиктирлеттин-ден болгаш орта КНО-нуң киржилгези албан турар дээрзин тодарадырын ол негеп турар.

Күрүне Думазында сөө-лү уде Хамаарышпас күрү-нелерин демнежилге чуртта-рынга чонун аргыжылга-зынын айттыргылары элээн нарыдап турар. Ол күрү-нелерде Россиянын хей хамаа-тылары чурттап артып калган болбай. Оларнын аргыжыл-га таарымчалыг байдалды тургузар дээр Күрүне Дума-зынын депутаттары Таджи-кистан, Узбекистан болгаш Киргизия республикалар биле Россия аразында виза чок аргыжарынын керээзин күш-түт болуруп бадылап каан.

Күрүне Думазында "Күш-ажылдык" кодексин эде көөр дугайында айттырыны тургу-зуп турар. Ол бир талазында, амдырал-чурттаарынын адакы денгелдене дүшпейн турар, ийи талазында, 30 чыл бурунгаар хулаап алган кодекс бо хүннүң негел-дизинге шуут дүшпейн турар.

Сергей ХЕРТЕК.

АРАТ САЛЫМ-ЧОЛ

Ооржак Лопсанчаптың төртүтүнгөн хүнүнден бээр чүс чыл болганынга

Кым-даа чер-чурттуг, ада-иелиг, төрөл чоңуг. Социалистиг Күш-ажылдын Маадыры Лопсанчап Ооржактын төрөөн чери — Теве-Хаяның Чанагааш-Аксы. Ада-иези мөгө Чываажык болгаш чараш Чулаагы.

— Ачам чараш, бедик-чаагы кижини — деп, Ооржак Лопсанчаптың хеймер уруу Зоя Допун-оол Кызыл хоорайнын Гагарин атыг автобус доктаар черинге сактап чугаалады.

— Кырган-ачамны эки сактап албаан-дыр мен. Улустан дайынаарыма, уду-лааныкчызын эйт-ханын хүреш үезинде көгөртүр тулуптар кончуг мөгө кижини дээр чораан. Кырган-авам узун назылы болган. Ол мээң сагымында артып калган — деп, Зоя Лопсанчапова чу-гаалааш, уу төөгүзүн делге-редир таныштырды.

Ада-иезини хеймер кызы, бүгүнде күш-ажылдын хоочу-ну, хейнү көргөн, хейнү билер.

— Кырган-ачам танды-нынын коңуз ээстери дег чор-бар. Бир катап чашырып-чан-мыр байдалын бай эргеткенге илеретпээни дээр. Тулуп-хулуп алыр дээр, оон хөлдөлдөй күш чөптөөн. Оларнын бирээ-зин ийи холу-биле бөөлдүргө, арктаны чагдарындан, сый-дым-биле оон шалбааларын-дан дидинээш. Эң шыраак айтты караа чарашында муна каапкан, кырган-авам четтирбейн барган. Оон сөө-лүнде оон аал-оранын бөлүк кижилер каларгаш турупкан дээр. Дургундай берген кижини тулуп алырын олар орап-дашкан.

Ачам ынчан он шаа харлыг турган мен дээр кижини. Аал-оран, олар-белчир кадат-хайлааралда-даа болза, ача-зы-биле бүдү харылзааны тулуп шыдаан. Улгады бергенде-даа, оон кылажы чик Элээди

чаш чылдарында дыт бажын-да дини дег турган боор. Ар-тысынга, хем-сууга чачылдан-на боопбас, арга-арыга аспас-читтес турган. Угу малчын кижини төрөөн булуңун койгон чыдар черин-даа кайын эндээр — дээр, Зоя Лопсанчапова уламчылап.

— Дургун кижини адып боопал каары ала чок. Ынчангы "эзу-төүр он болушукуну көк бөрү боолалары-биле демей көөр, харын-даа дургунуң аал-оранында арктан малды, эт-херенин "чарыг-даан шүүдөнгө" алыр. Эээш болза, төрөл бөлүңүн малынче, эт-херенин эжине халдар. Аал-оранын ажи-телуң каал чадал турган кырган-ачамны туткаш, кадыг-дош-куну-биле шаажылаан — деп төөгү чашты.

Дургун амдырал-чурт-талга эртенер-биле чугаа-лашкан мен. Дезип дургун-наарынын хилинчээ чамдыкта хорутталдан-даа дора. Эске де-вискээрлерге тыза кижини бөлөн ойлал деспес. Ынчан-гаш чер-чурттуң тос-тозунуң сооту, боттун аштай бээр кы-зылхырын дургунга кеземче-ден кедерей кеземче, шик-келден чидиг шиктел. Тут-турган Чываажыктын хову дег калбас ооразын, чудук көү-рүг дег чоон балдырларын баштай хал эркиндээ. Чалы-мас, өлүрүнден чалданпас боорга, согарынын кырынга соккаш, кагарынын кырынга каккаш, аар болгаш кадыг ыш дөңгүн мойнунга олур-тур шаап каан.

Хонган черинге-ле дөңгү-нү бир керттир. Яланың хуу-саазы төнөргө-даа, дөңгү оон эрээни чүткээ кижини дуга-йында үр-чар салгалдан сал-гал дамчыр. Ынчангаш Зоя Допун-оол менээ кырган-ачамнын эркиденин дугайында төөгүнү бирээден бирээ чокка тайлырлап

берип олурганы-даа ол.

Социалистиг Күш-ажыл-дың Маадыры бедик аттын эдилекчиси ООРЖАК ЛОП-САНЧАПТЫН чаш чылдары, ада-иезини амдырал-чурт-талгазы, амдыралдык көш-күн малчын өвү-хевирин бир мөзүлөш. Дамчыр чугаа-ла-лай чалгыны дег. Ол чүтлө чан-гыс хүн улашпас, салгалдан салгал дамчыр. Чангыс чөргө база чытпас, чер-чурттуң кайы-даа булуңунче тарай бээр. Кымның даа өскөн-тө-рөөн булуңунда Чываажык, Лопсанчап дег ат-сугалгы-лар бар.

Чая-Хөлдүн Кызыл-Дагга мөгө Чываажыктын дугайында он шаа харлымында дыкна-дым. Социалистиг Күш-ажыл-дың Маадыры эвес-даа болза, мөгө Чываажык дег күчтөн ирей бистин аравыска чурттал чорду. Шап ыныг кижилер номчукчунуң суму-зунда, ко-жуунунда амгы рынок эконо-миканын үе-чадазында база бар деп идеген орам мен. Мөгө ирей-биле холбаалыг чам-дык болушуктарынын делге-редир бижижас аргам чок апарды. Чонга төлөптүг, ажыктыг кижилер дугайы дээр-ле Лопсанчап ышкаш кижилерин ат-алдарын улам көдүрери ол деп билер мен. Овү-хевирлер, кижилер ажи-гы-башка-даа болза, бир мөзү-лөш, бир чангыс аай тала-ларлыг.

Эге класска өөренип тургаш, он холумунуң билзэн кадырын алганым бар. Изиг дээрээнде өскөбээмин аргажок. Шала кежээ хол жыжыл келген. Хондур баш сугтар чер тыппайн турдум. Эртенинде мени Л

ҮШ МАНДАЛА ЭРГЭЭН ТЫВАЛАР

Прибалтикадан үш чурту — Эстонияны, Латвияны, Литваның күрөңгө организа-цияларының чалааны-биле Чырыткылыг XIV Далай-лама июнь айда сарыг шажын Оёндор Россиядан чусажыг буддистер, оларның иштинде Тывадан 15 чүдүкчү барып чалбарып, Ыдыктыг Башкы-ның айызын алган. Москвада Цонкала төвү, Новосибирск, Омск чүдүкчүлери-биле бир аңгы бөлүк, Тываның, Калмы-кияны, Бурятияны — бир бөлүк болуп чораша. Оон аңгыда Моолдан келген чүдүкчүлөр база немешкен.

Баштай Эстонияга бар-гаш, Төвтүң дорт улуг лама-лары арыглаашкын кылып, Бурганга чалап, өңүт эл-зинден Мандала кылган. Тывалар оон бузуушкуну эзула-лынга киришкен. Эстон-кыраагы Милеренаны ырызын ырып күтүшкен. Кудумчуга тыва хептиг чорусту, анык-тар "Далай-лама" дээш бир-ле чүве чугаалаарга, уя улус ыг-лаар чыгыш апарылган. Чүрүк тырттырганга база намералан хептиг улусче калемаларын, аппараттарын углаар. Эртөнги хүн тыва

хөөмей, каргыраа чыкчызы фермер кижиниң малалгазы-биле бир кафеге Андрей Монгуш сыгырткан, Вера Ондар ырлаан. Сөөлүндө ол фермер Хунаштар-оол, Ман-кай сугларның хөөмейин кассетага чара бижидип бергенин дыннааш, тывауран чүүл ол хире непертеге үнелеп ап келгенине өөрүп чордуусу.

Ыдыктыг Башкыны келир хүн келбейн баарга, Ногаан Тарийиниң номун чүдүкчү-лер барык хондур номчуп чалбаран. Эртенинде хүн аэропортче уткуп чоруттуусу. Тывадан апарган хойпактыг ах кадак-биле секнеп, Баш-кыны уткудум. Ол айыпал каар-га, шупту үлөжип иштисин. Чыскаалык калмык, тыва, бурят чүдүкчүлериң бажын-да эгелээш, шуптузунун холун туткаш, "Тува", "Кал-мыкия", "Бурятия" деп танып, чугаалааш чораша. Эгезинде ах чөм суган болум, сөөлүзү-дү, машинаже олурар деп турда, олаага баарымга, мен-че көргөш, "Тува" деп катты-рып чугаалаарга, ондискээм-ге олуруп сөгүрдүм! Эстон-солуннарда Дагдуга Монгуш, Алдын-кыс Монгуш болгаш

ескелерниң-даа чуруктары үнүп келген болган.

Таллинниң католик хүрээ-зинге шалада олурупкан бис-терге кайгап, кайгамчыктыг энэрелдиг көрүш-биле көрүп, хүлүмзүрүп орган.

Радужна шөлге чон-биле ужурашкып, Оёндор берген. Келген улус аразында улуг назылыттар арбын. Чангыс-ла мусулман хептиг кижиге база бар.

Таллинге бистиң бөлүктү Тибет буддизминин кагыш-скалының төлээлери — эстоннар уткуп, хүлээп алган. Тибет башкызы-биле улуг мантраларны кады номчуп турарлар болду. Бис Андрей-ниң каргыраа-хөөмейин, Рос-сиянын буддистер гимнинин бараалгаттывмыс. Олар — каттап турар эстон ырызын. Тарту университетинге болган Оёндориге профес-сорлар, студентилерден аң-гыда, Россиянын политик-тери, Латвияның кадын пре-мьер-министри Далай-лама-биле төп шөлүндө турар бир чараш бажынга кылган Ман-дала Чырыткылыгына ки-ришкен. Бистиң бөлүктүн чамдызын кийрбөөн. Даш-тынга эжик чоотуга Алдын-

кыс Дуюнгаровна-биле Баш-кы биле премьериниң мырнай чоотуга турдуусу. Дуюн-гаровнаны журналистер Да-лай-лама машинага олуруп-канда, чанында тейлеп орап кылдыр тырттыргаш, солун-нарга үндүрүпкени база онзагай болган.

Эртөнги шакта музейге болган ужуражышкынын эрттирилкен болган бис. Спорт залыга лекцияга улус мыгырт долу. Орта болган Оёндориге мурунда улуг су-дурлар номчулганын дынна-вай, чугаалаашып, шуугажыр чорук элчюк болган, утказын билбей-ле чөп боор. Оон Россиянын төлээлери Башкы аңгы хүлээп алган. Мандала кылып, ном номчуп келген тибет ламалар Далай-ламага чалбарааш, чылбыртып үнө берген. Баштай-ла Бурятиядан каш кижиге деп Башкы айтыр-ды. Чүтле ний боорга, арай хомудуна боор, оон Латвияга үш бурят немешип келген-дир. Тывадан 15 кижиге, Калмы-биядан 22 кижиге болган. Москвадан 30 ажыг, Омск, Новосибирскинде база элээн. Ниниги чонга чугаалаас чам-дын биске чугаалааш — кижиниң бодунда хамаар-

жыр. Ол дээрге сагыш-сет-килден бузурээри, быжыг сорук.

Тыва-биле 7 шак ылгалдыг болганда, Прибалтикага дүн-хүнү кайы хүнүп ылгавайы-даа баар чыгыш болдуусу.

Мандала бузуушкунунун соонда, Андрей аян тударга, төгүт ламалар дыка сонур-гаан. Олар боттары шажын уткалыг танчы-самны база көргүстү.

Литвага бистиң азыннам арга-биле күш-дамыр сайы-радып турар аныктар бөлүк уткаан. Театрга Оёндориге соонда, Далай-лама Россия-нын чүдүкчүлери-биле база каттап ужурашкып, "Оёндориге, өөренир" деп чагаан. Ном-судуру анаа-ла доктаатпас, утказын хандыр билеп алыр дээш-не боор. Парка болган Оёндориге соонда, Башкы: "Моолдун ыраажынын дын-наалы" — деп, Андрей Мон-гуш дошунуруп туткаш, айты-рыг салган улус чангыша туруп алырга, сценаже чалай бер-ген. Тывадан келген кижиге деп каттап чарлады. Кончуг ки-чээргейлиг дыннааш, Тыва каргыраа-хөөмей ах кадакты айылаш кылдыр берген.

Каунас хоорайның төп шөлүнге болган Оёндориге

кыдаттар база келген. Башкы олар-биле кезек чугаалаашты. Бо хоорайга Мандаланын база кылган. Оон кылган чери арай тар болган. Мэр кижиге ол үеде кыдаттар хүлээп алгаш, кел-бээ, оозун литовтар боттары "саттыкчык" деп-даа турду, Башкы: "Шупту чүдүлдерге чылдагаан турар" — деп калды.

Ыдыктыг Башкыны аэропортка тургаш, чүгле машина иштинде холун чайып органын көрүп арктан бис. Самолет ийи шак эрте ужал апарган, шил сонга өттүр Башкынын самолетче көдүр-лүп үнгенин көрдүс. Орус, калмык, тыва хамаанчюк, эң чырык Оёндориге хайыраан дигир Бурган-биле бо назыда ужуражып, айыс алганынын өөрүшкүзү ол хире болган.

Чүтле Тывадан Камбы-лама Еше Дагба чораша, калмыктар төгүт башкызын эдеришп алган. Тыва хөөмей чурт бурзунге динмирет, тыва хеп сүлдөвис көдүрүп чораша. Бурган, өршээ!

Чырыткылыг Далай-лама чараш Тывага кээр чылда-гаандан тургузалаар. Үш күрүңелерге үш Мандала эргээн тывалар — ол төгүт. Артык ХОВАЛЫГ.

АУКЦИОН

Тыва Республиканың Эт-хөргөңгү күркө-митеди "СЕЙТЕЛГЕ" каттышкан күрүне бүдүрүлгезиниң эт-хөргөңгизин садар талазы-биле АУКЦИОННУ чорударын чарлап тур. Оон адреси: Кызыл хоорай, Заводская кудумчузу, 30.

Төлээриниң хуусаазы — бир ай дургузунда.

Төлээриниң хевирин — эң баштайгы дадывыры садар өртөөнүн 25 хуузуңдан эвээш эвес, дараазында төлөлгелери — бир ай дургузунда төлээр.

Эт-хөргөңгизин эгезинде садар өртээ 256 000 рубль.

Тускай негелделери: электродтар бүдүрүлгезин камгалаары болгаш ону хөгжүдери.

Чээли өрөзүн төлээр.

Чагыгны чогуур үезинде кийрген болгаш садар өртөөнүн 10 хуу хөмчөөлгө долаазын төлөп каан тус-тус кижилерин болгаш юридиктиг эргелиг албан черлерин аукционче кийрер.

Чагыгларны 2001 чылдың июль 12-ге чедир дараазында адреске хүлээп алыр: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, 32. Кабинет 109. Тел.: 3-60-16, 1-12-09.

Урутлар болгаш чайгы дыштанылга

ЛИЦЕЙЖИЛЕР — "ЧАГЫТАЙДА"

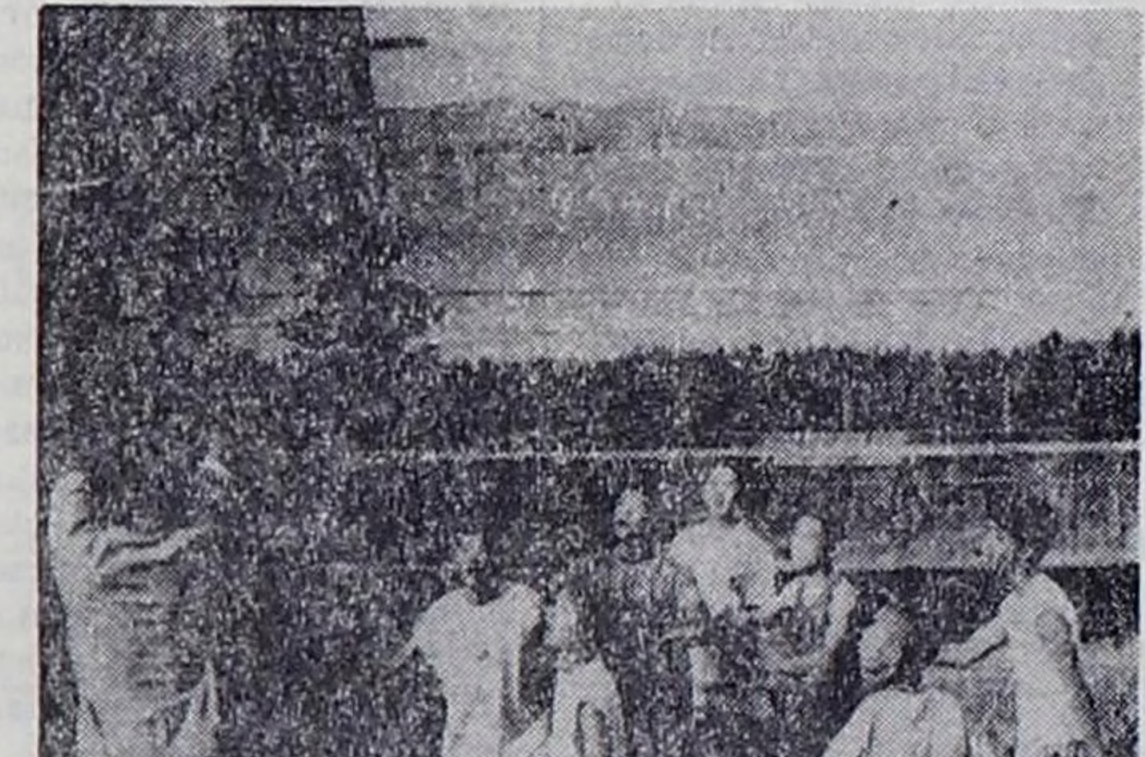
Чагытай хөлдүн чоо-гунда "Металлур" лаге-ринде ТР-ниң ИХЯ-зының юридиктиг лицейинден 26 өөреникчи дыштанып турар болду.

Бистиң кижизидикчи баш-кы Долаана Николаевна Манчык-оол хүлээп ап, ук лагерьде байдал-биле та-ныштырып. Ында коллунда өскүс оолдар дыштанып турар болду. Ынчалза-даа аразында ада-иелг оолдар база бар. Аш-чем четчир, хүнде дыштаныкчыларны 5 каттап чөмгөрүп турар.

Юридиктиг лицейин бо дыштанылганы чайгы күш-ажылчы лагерь кылдыр санадып турар. Дугуржулга езугаар лицейжилер Чагы-тай хөлдүн чоогунда дышта-нылга лагерьлеринге ке-жээки дежурныйлааш-кыннары чорудуп турар.

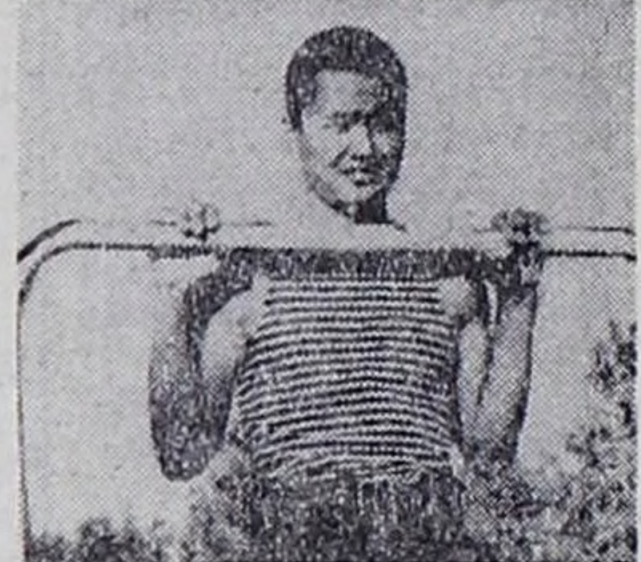
Оон ынай дыштанылга оон-биле кызыгаарлаттын-майн турар. Лицейжилер-ден 11 кижиге Россиянын аңгы-аңгы хоорайларында милицияның дээш школа-зынче кийриниң шылгал-даларынча шылгалда ду-жаарынга белеткенип ту-рар. Бо лагерьде оолдар-ның күш-шылдал, спортчу сайзыралынче онза күч-зөг-гейни салып турар. Эң ши-линдик блицейжик "Океан" лагеринге барып, аңаа болур Бүтү-российжи чер-гелиг хол бөмбүгүнчү мар-гылдаазынга киришпи-шаан, орта барып дышта-ныр. Олар 7 айның 15-те Тывадан ынаар чоруттар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: хос-тут шакта; спортчу да-дыгышкын үезинде (ортузунда); лицей-жилер кежээки дежурный-лаашкынче белеткелде.

Василий БАЛЧЫН-ООНДУН тырттырган чуруктары.

КАТ-ЧИМИСТИ ЧЫЫР ХУУСАЛААР

Тыва Республикада бойдус кулавырларының талазы-биле комитетин

Кат-чимисти, үнүштерни, тоорукту, ийги чергениң арга-арыг кулавырларын чыып белеткээриниң ХУУСАЛААРЫН чонга дыңнадып тур:

Честек-катты — июль 20-ден;
Жимолост катты — июль 20-ден;
Кызыл-катты — июль 20-ден;
Инек-караан — август 10-дан;
Кок-катты — август 10-дан;
Чодурааны — август 20-ден;
Ыт-кадын — август 25-тен;
Костяниканы — август 20-ден;
Киш-кулааны август 25-тен;
Чыжыргананы — сентябрь 10-дан;
Пеш тооруун — сентябрь 5-тен;
Хадьн булун (бүрүзүн) — июль 10-дан эгелеп чыыр.
Республикага келген аалчылар болгаш оон чурттакчылары кат-чимис чыырга, арга-арыг черлеринге, оон чер-черде салбырларынга ыяап-ла бүртүкчүлүгү.

ТЫВА БОЛГАШ ИНТЕРНЕТ

Бүтү делегейде интернет кайы хире дүргөн сайырап турарын чугаалаас мен, ынычтыг болур, Россияда 1998

ИНТЕРНЕТ

Бистиң бөгүнгү чурттал-гависта сөөлү үеде эң дүргөн сайырап турар чүве чүл деп айтыр болунара, "интер-нет" деп харылаар мен. Чамдыктарымыс интернетти ажылгаар хамаанчюк, безин дыннаваан болгай, ынчалза-даа чамдыктарымыстың чурт-талгазынга эң чутула "чөмөш" болуп бар чыдар харылаа. Ылаңгыя сонгаар, Тывадан дашкаар өөренип турар сту-дентилерге. Мээң төрөөн Тываазынга дыка ымак бир эжим каш чыл бурунгаар, Тывага интернет кийрбөөн турда, Тывага чурттап шыда-вас мен деп баштакташып олурар кижиге. Харын-даа ин-тернет Тываже чедип келди.

Мында "Туватранк теле-комга" четтиргенин илерде-дир алаар. Азы эскээр чуга-лаарга, бүтү Тываның эвес-даа бол, Кызыл хоорайның чурт-такчылары, өртээ эске ре-гионаларга көөргө, аар-даа болза, коштунуп болур апар-ган. Интернет дузаны-биле чүл кылып болурун, Турцияда өөренип турар тыва студент-илерин чижек кылдыр алгаш көргүзөй. Бирөөде, интернет таварыштыр бис чагаалааш турар бис. Турция кишти, дашты-биле Москва, Новоси-бирск дээш, сөөлү ийи-бир чыл иштинде Кызыл-биле безин. Чагааларымыс орук ара-чиде бербес, чоруская до-раан ол-ла шак хамаанчюк, ол-ла минутада чөдө бээр. Ийде, интернет таварыштыр бис, солун, сеткүлдерин номчуп, тыва дугайында медээ-биле "тодун" ап турар апарган бис. Оон мурунда хары черде кижиге медээ албайн төрөөн чуртундан хоорук алаар чүве. Россияда хамаанчюк, Тывада чүл болганын "Центр Азия" солунун интернет-версия-зындан билип ап турар апардымыс. Ыше, тускай веб-сайт (интернет азы виртуал-дыг өртөмчөйде тускай бир курлавыр) белеткээш, ботта-рымысты, төрөөн Тывааысты бүтү делегейиниң чонуга таныштырып турар апарган бис. Дөртте, хостуг үе эр-ти-рининиң бир солун аргазы апарган, чамдыктарымыс ин-тернет таварыштыр делегей-нин кайы-даа талазындан эш-өөр тып, олар-биле хөөре-жиш, таньжып турар апарган. Интернет таварыштыр аялга дыннап, теледамчылыктар көрүп болур, оон тускай интернет-сидлардан кызар-өөктөн аар өртөктүг маши-нага чедир безин садып ап болур сен.

Кыскамы-биле чугаалаар болза, чүнү күзөөр сен, шупту-зун интернеттен тып ап болур сен. Хостуг үең болгаш акша-тегериниң бар-ла болза.

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ИНТЕРНЕТ

Амгы ажылгап турарымыс тыва бижиктиң шийтирил-тимизин айтыргалары хөй. Моон дугайын суралгы тыва эртемденер Д. А. Монгуш болган К. А. Бичелдей чүл-дер бижээч чүве.

Тыва бижик-биле холбаа-лыг солун айтырып — латин үжүкче элпир. Бо дугайында чогаалчы К. К. Кулаажыны бижип турган чүдүлдерин улуг сонуургал-биле номчуп ап турган мен. Бир солун болган нарын айтырып. Тыва дыл-биле төрөл, еске тур дылдар латин үжүкче дедир эгилеп эгелээш. Чижээлээрге, Азер-байджан, Туркменистан бол-гаш Узебекстан. Чүтле хамаа-рышпас, бот-догунунаа күрү-нелер эвес, бистөр-биле демей байдалда Татартан безин латин үжүкче кирип эгелээш. Ыше тывалар татар-ларын изин иштеп латин үжүкче чүте кирип болбас деп. Дорт-ла 1930 чылдарына латин үжүктү тыва бижикке элпирин кылгырбайлап тур мен, амгы тыва дылга дүшкен чаа латин үжүктүг бижикке кирерин болуп көөр үе чедип келген эвес бө? Дагаш чокка (10-20 чыл иштинде чижек), эки пландан тургузуп алгаш аан.

Херек кырында латин үжүк орус үжүктүн улуг дыка ылгал чок бижик системасы болгай. Амгы тыва дылдың айтыр-галары чингеп, эвээжөй демес деп чүве билдирин. Демей-ле орус үжүктүг тыва бижикти үнелик негелчелеринге дүш-түр элпик чазаар ужурул бис. Чижээлээрге, интернетте хамаанчюк, аңаа компьютерге тыва дылда бир чүве бижип тургаш, бис бир болза "Ө", "У", "Н" орнулга аана "О", "У", "Н" ажылгап турар бис, көөргө-даа чүдөк, чанчыгары-даа берге. Чижек кылдыр айт-ашкан-даа ажык чок, РТР каналын "чүтүргөн олурут" рекламанында тыва дылда чарлар-рекламалар калдып ийик. Харын-даа тыва дылдың алыс үжүктүгү үш борбак, казах дылда ышкаш, үш бүрүзү тускай үжүк-биле көргүс-түөр чүве болза, ол рекла-маны кым-даа номчааш, утка-зын билбес болур ынаан. Бир болза еске турк дылдарын үжүктүгүн ажылгаар ужурга таваржып турар бис.

Мээң кууда бодалым мын-дыг, амгызында тыва бижик-ти компьютер технология-ларынга белеткээри чутула. Эки белеткеп шыдаптар болузууса, оон мурунда бижиктинген Д. А. Монгуш болган К. А. Бичелдейниң тыва бижикти сайзырадыры-биле холбаалыг саналдары-даа боттаны берип болур. Тыва дылдың интернетте чурттаар эргези бар. Бо

де интернетте тыва дыл, ылаңгыя тыва бижиктиң на-рын айтыртыларын көдүрүк-сеп тур мен.

ТЫВА ДЫЛ БОЛГАШ ИНТЕРНЕТ

Амгы ажылгап турарымыс тыва бижиктиң шийтирил-тимизин айтыргалары хөй. Моон дугайын суралгы тыва эртемденер Д. А. Монгуш болган К. А. Бичелдей чүл-дер бижээч чүве.

Тыва бижик-биле холбаа-лыг солун айтырып — латин үжүкче элпир. Бо дугайында чогаалчы К. К. Кулаажыны бижип турган чүдүлдерин улуг сонуургал-биле номчуп ап турган мен. Бир солун болган нарын айтырып. Тыва дыл-биле төрөл, еске тур дылдар латин үжүкче дедир эгилеп эгелээш. Чижээлээрге, Азер-байджан, Туркменистан бол-гаш Узебекстан. Чүтле хамаа-рышпас, бот-догунунаа күрү-нелер эвес, бистөр-биле демей байдалда Татартан безин латин үжүкче кирип эгелээш. Ыше тывалар татар-ларын изин иштеп латин үжүкче чүте кирип болбас деп. Дорт-ла 1930 чылдарына латин үжүктү тыва бижикке элпирин кылгырбайлап тур мен, амгы тыва дылга дүшкен чаа латин үжүктүг бижикке кирерин болуп көөр үе чедип келген эвес бө? Дагаш чокка (10-20 чыл иштинде чижек), эки пландан тургузуп алгаш аан.

Херек кырында латин үжүк орус үжүктүн улуг дыка ылгал чок бижик системасы болгай. Амгы тыва дылдың айтыр-галары чингеп, эвээжөй демес деп чүве билдирин. Демей-ле орус үжүктүг тыва бижикти үнелик негелчелеринге дүш-түр элпик чазаар ужурул бис. Чижээлээрге, интернетте хамаанчюк, аңаа компьютерге тыва дылда бир чүве бижип тургаш, бис бир болза "Ө", "У", "Н" орнулга аана "О", "У", "Н" ажылгап турар бис, көөргө-даа чүдөк, чанчыгары-даа берге. Чижек кылдыр айт-ашкан-даа ажык чок, РТР каналын "чүтүргөн олурут" рекламанында тыва дылда чарлар-рекламалар калдып ийик. Харын-даа тыва дылдың алыс үжүктүгү үш борбак, казах дылда ышкаш, үш бүрүзү тускай үжүк-биле көргүс-түөр чүве болза, ол рекла-маны кым-даа номчааш, утка-зын билбес болур ынаан. Бир болза еске турк дылдарын үжүктүгүн ажылгаар ужурга таваржып турар бис.

Мээң кууда бодалым мын-дыг, амгызында тыва бижик-ти компьютер технология-ларынга белеткээри чутула. Эки белеткеп шыдаптар болузууса, оон мурунда бижиктинген Д. А. Монгуш болган К. А. Бичелдейниң тыва бижикти сайзырадыры-биле холбаалыг саналдары-даа боттаны берип болур. Тыва дылдың интернетте чурттаар эргези бар. Бо

дээрге тыва дылдың сайзы-ралының ээлчеглиг чаа чадазы-дыр. Бис, тывалар, боттарымыс шимченмес бол-зуууса, Майкрософт фирма-зының ээзи Билл Гейтс кажан-даа Тываның эжигин соктап чедип келбес.

Он-чээрби чыл иштинде интернетке орус үжүктүг тыва бижик болгаш латин үжүктө тыва бижикти хары угда ажылгап тургай-ла бис. Уйоннар канчап хары угда ийи-үш бижик системаларын ажылгап турар-дыр. Күзөөн кижиге орус үжүктөр ажылгаар, күзөөн кижиге латин үжүктөр ажылгаар. Оон он-чээрби чыл соонда, хамык чүве көстү бээр болгай. Бо оруктү хүлээп алыр болузууса, улуг дыка чарыг-дал-даа болбас. Тыва даргалар болгаш эртемденер Татар-станың дүрүжүлгезин көчөөн-гейлиг болгаш шалпыктын шинчилеп көрөш, тыва дылга шөпөп көөрүн дилеп тур мен. Латин үжүк хүлээп алырының бир эки талазы мындыг: интернеттин (компьютер-ниң) төрөөн дылы англи, төрөөн үжүк латин болур ийи. Латин үжүк ол-бо тала-дан сайгарыткан. Ынчангаш тываларың болгаш тыва дылдың арктан бугу делегей-ниң информатизация деви-сизирин кирип каттыжарыга белен болур.

Март айда (16.03.2001) Кызылга "Тываның информатизациялаанын айтыр-галары-2001" аттыг эртем-практиктиг конференция эрткинин улуг өөрүшкү-биле база-ла интернеттен номчуп, билип алдым. Сайгарыткан проблемалар чаа ажылтылган ТЫКУ-нун интернет-сайы-дында ышкаш кара олчаан болза, сайгарыткан чүве-ле чорду. Тываның информатизациялааның концепциязы, оптик-волоконулог кабель-биле харылаазы сайгар-тылганы кончуг эки-дир, ын-чалза-даа илеткелдер аразында тыва дылдың болгаш би-жиктин бо информатизация-лаада ужу-утказы-биле холбаалыг айтыргалар кө-дүрүлбөөн арай багай-дыр.

Ынчангаш Тываның Чазаа интернетте тыва дыл болгаш бижик-биле илги-холбаалыг ажыл-чорудулга кылгыр турар эртем-шынчилел лаборато-риязын тургузар ужурул, ол лаборатория тыва дылды ком-пьютер технологияларынче кийриниң эртем болгаш практиктиг айтыргаларын белеткээр, оон ол лаборато-рияның ажыл-түнелинне дүшүртүр тыва дылды ком-пьютер, информатика тех-нологияларына ажылгаарын стандартчыдары, чурумчу-дары-биле тускай хоойлу-дүрүмүзүлү алыр ужурул.

Херек болза тыва үжүк чогаалдыры-биле тускай проф-фессионалдыг фирмалар-биле (Paratube Turdogarhu дээш чижектиг) харылааже киргеш, оларга тускай чагыг кылгаш, оон чон аразында ХАЛАСКА таралып болур. Ам безин чамдык ус-шөвөр кижилеривис ("Центр Азия"

солунунуң интернет версиязы-нын дизайнын белеткеп берген Александр Папын азы Олег Шахароо чижек) тыва дылдың үжүктөрүн (шиф-терин) чогаадып турарлар. Ынчалза-даа мындыг байдал-дык четпес талааларының эвээш эвезин демделгээри чутула. Үжүк (шифт) чога-дыры чүгле улуг дуржулга, күш-билиг негээр эвес, элээн акша-даа негээр болду ийи. Усчу чөже-даа шөвөр болур болза, чангыс кижиниң кылган чүлү профессионал фирмаларың кылган чүдүлдеринге четпес болуру магатчок. Үжүктү чуртуп чогаалырында башка, ону компьютерин клавиатуразынга таарышты-рып бижыккаары чижектиг, оон-даа еске бергези кончуг техниктиг айтыргалар болу.

Ынчангаш оон-биле кады улуг фирмалар, тывалар ыш-каш, эвээш санын чоннар-биле холбажыкшас, кылгырын кылгаш, оон кымнарга сада-рын доран болай шааптарын демделеп каары артык болбас.

Амгызында тыва дылды компьютерде ажылгап турар азы ажылгаалар турар кижиге бир шак практиктиг сүмелер бериксеп тур мен. Аргалык болза, Майкрософт фирманың Office 2000 (MS Windows) программасын ажылгаар. Чүте дие бо программаның стандарт паке-тинде Юникод (универсалдык кодчулук) үжүк стандарт-тында тыва үжүктөр бар. Оон дараазында Asian Cyrillic (азий кириллица) кодчулукта-зында тыва үжүктөр база бар. Чок болза тыва үжүктөргө демей татар, кыргыз, казах дылдарың үжүктөрүн ажыл-лап болур. Азы тур када, тыва дылдың интернет бижигин болгаш оон официалдыг стандарт кодировказын чо-гаадып хүлээп алырынга че-дир, тыва дылдың практиктиг транскрипциязын дугуруш-каш, хүлээп ап болур бис. Алыс тыва үжүктөр (Ө) орнулга (О) (С кадар "алостроф" демдек), (У) орнулга (У) болгаш (Н) орнулга (Н). Чижээлээрге, "ОГНУН ХАНАЗЫ" деп сөс каттыжышкыны практиктиг транскрипцияда "ОГНУН ХАНАЗЫ" кылдыр бижиткир.

Бо арга эгезинде элчюк болза-даа, ылаңгыя компю-терниң техниктиг айтыргаларын эки билбес, компьютер техниказын чаа ажылгап эгелээш кижилерге эң тааржыр болур болгаш оон-биле кады төрөөн дилымыска мындыг арга-биле хүндүткел көргүскенин биле.

А силерниң-биле тыва дылдың улаштыр сайзыралы-нга калдыг оруктү шилип алымыска экил база интер-нетке тыва дылды бижирин канчаар чурумчуста эки хевиритил? Силерниң арга-сүмелерин дыннакадым.

Кызыл-Маалдыр СИМЧИТ, Аңкара университетинин доозукчу.